

УДК 81'373.421''13/15''(045)

ОКРЕМІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЕКСИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙ ТА ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XVI СТ.

Ковалюк Ольга Костянтинівна

викладач

Національний авіаційний університет

м. Київ, Україна

kovaliuk_o@ukr.net

У статті з'ясовано, що одним із продуктивних шляхів розвитку семантичної структури лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини в українській мові XIV–XVI ст. було розширення семантичного обсягу лексем за рахунок появи нових значень. Становлення семантичних структур деяких слів відбувалося також шляхом спрощення й переінтеграції значень. Виявлено, що лексичні значення з високим рівнем абстрактності виникали переважно завдяки метафоричним і метонімічним перенесенням.

Ключові слова: внутрішня форма, метафоричні й метонімічні перенесення, полісемія, семантична структура, історико-лінгвістичний аспект, українська мова XIV–XVI ст.

У процесі дослідження лексики на позначення емоцій та емоційних станів людини в українській мові XIV–XVI ст. перед дослідником постає низка складних питань, вирішення яких потребує спеціального лінгвістичного окреслення. Звернення до теоретичних розвідок у галузі історичного мовознавства засвідчує увагу дослідників до вивчення особливостей семантичного розвитку слова в окремі періоди його функціонування (Г. В. Войтів, Л. Л. Гумецька, М. П. Кочерган, Г. В. Межжеріна, В. І. Невоїт, В. В. Німчук, В. М. Передрієнко, Г. П. Півторак, Н. В. Пуряєва, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. Л. Худаш, І. П. Чепіга та ін.). Це зумовлено тим, що лексична система української мови давніх періодів – складне утворення, наукове осмислення якого вимагає історико-лінгвістичного аналізу його складових компонентів та їхніх значень.

Мета статті – репрезентувати продуктивні шляхи семантичного розвитку лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини в українській мові XIV–

XVI ст. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: представити потенційні можливості семантичної структури лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини щодо розширення, звуження та переінтеграції значень; з'ясувати роль метафоричних і метонімічних перетворень у процесі появи мовних одиниць з високим рівнем абстрактності. Джерелом матеріалу слугували різножанрові рукописні та друковані староукраїнські писемні пам'ятки XIV–XVI ст. (більше 200 текстів).

Емоційна лексика є органічною частиною масштабного корпусу абстрактних слів української мови XIV–XVI ст. Дослідження словникового складу староукраїнських писемних пам'яток зазначеного періоду дозволило укомплектувати лексичний депозитарій слів на позначення емоцій та емоційних станів людини, який налічує 207 конститuentів (понад 8 тис. уживань). У своїй сукупності такі мовні одиниці утворюють цілісне лексико-семантичне поле в лексичному фонді української мови XIV–XVI ст., а тому заслуговують на висвітлення власної семантичної історії з особливою увагою до семантичної структури.

Реконструкція семантичної еволюції лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини спонукає до аналізу продуктивних шляхів значенневого розвитку в аспекті історико-лінгвістичних досліджень. У процесі вивчення діалектичного взаємозв'язку однозначності й багатозначності слова В. М. Русанівський звертає увагу на основні шляхи розвитку багатозначності слова: 1) нове значення виникає разом із відкриттям чи розвитком нової функції предмета; 2) нове значення розвивається на основі зовнішньої схожості предметів, за спільністю їх функцій, за подібністю їх розташування і под.; 3) нове значення постає внаслідок образного зіставлення слів із різних семантичних сфер [1, с. 65]. На думку дослідника, у першому випадку лексичні значення можуть як зберігати спільний семантичний зв'язок (полісемія), так і втрачати його (омонімія). О. Д. Огуй вважає, що між полісемією та омонімією спостерігається якась

«гібридна» чи перехідна група, яка «з'являється тоді, коли дві семми полісеманта вважаються полісемічними, а третя внаслідок диференціювання стає омонімічною» [2, с. 106]. Протилежної думки дотримується В. І. Абаєв, який переконує, що між цими явищами немає жодних перехідних видів. Їх змішування було можливим лише тоді, коли історико-лексикологічні й етимологічні знання перебували на такій початковій стадії, що часто укладачі словників не могли з'ясувати, де різні слова, а де різні значення одного слова [3, с. 33].

Виділені В. М. Русанівським другий і третій шляхи розвитку багатозначності слова пов'язані з метонімічними та метафоричними перенесеннями. Лексеми на позначення емоцій та емоційних станів людини метонімічно виникають від «назв якихось «емоціогенних» предметів, явищ, життєвих ситуацій, подій, що не залишають людину байдужою, неодмінно викликають у неї ті чи інші переживання» [4, с. 26]. Матеріал показав, що, наприклад, внутрішня форма іменника *боязнь* «боязнь, страх» пов'язана з вихідним значенням «бити» [5, с. 242], лексеми *жаль* «жаль, шкода» – із семантикою «колоти, жалити, біль, тортури, смерть» [6, с. 186], слова *соромь* «почуття сильного збентеження, зніяковіння» – з лексичним значенням «турбота, досада, образа; мука, біль» [7, с. 357] тощо. Припускаємо, що цілком виправданим є семантичний розвиток досліджуваних лексем за рахунок такого метонімічного перенесення: “болісні фізичні відчуття” → “найменування емоції”.

Аналіз етимологічних витоків окремих слів переконує в тому, що поповнення слів на позначення емоцій та емоційних станів людини відбувається й за рахунок метафоричних перенесень. Так, скажімо, внутрішня форма іменника *горе*, який у XIV–XVI ст. позначає душевні переживання, печаль, смуток, семантично пов'язана зі значенням «горіти» [8, с. 565], слова *печаль* «печаль, журба» – з давнім значенням «пекти» [9, с. 363] тощо. На підставі наявних етимологічних тлумачень ми сформулювали таку модель метафоричного перенесення: “позначення високотемпературних процесів” → “найменування

емоції». «Без метафори й метонімії, – пише Ю. І. Гамаюнова, – не існувало б лексики «невидимого світу», оскільки психічні процеси і явища (позначення психічної діяльності людини, етичних і моральних категорій, соціальних категорій) практично ніколи не виражаються прямо, а завжди уподібнюються до чогось» [10, с. 27].

В аспекті лексичної полісемії вважаємо за доцільне згадати про потенційні можливості семантичної структури слова щодо розширення або звуження. За словами С. В. Семчинського, «семантичні границі слова не є безмежними, хоч вони й дуже еластичні. Значення слова не може перейти в будь-яке інше, бо на сторожі цього стоїть мовна структура, яка спрямовує семантичні процеси в певні форми. Нове значення слова обов'язково пов'язане з попереднім його значенням і таким чином семантична структура слова є певною ієрархією значень не лише з синхронічного погляду, але й діяхронічного» [11, с. 122].

Розширення, або ускладнення, семантичної структури слова полягає в тому, що в новому вживанні слово охоплює більше коло понять (уявлень), тобто може бути вжите як засіб називання ширше, ніж раніше. Так, іменник *боязнь* в українській актовій мові XIV–XV ст. фігурує лише зі значенням «боязнь», а вже з XVI ст. починає семантизувати «благоговіння, святоблिवість». Таким чином, моносемічне слово *боязнь* перетворилося на двозначне, тобто відбулося розширення його семантичної структури.

Розвиток семантичної структури багатозначного слова здійснюється також шляхом її звуження, або спрощення, унаслідок якого слово втрачає частину значень. У випадках звуження обсягу значень слово набуває більш вузького, ніж раніше, смислу, обмежується коло предметів, дій і под., які можуть бути ним названі. Наприклад, укладачі історичних словників за реєстровим словом *беда* закріплюють такі значення: «біда, лихо, нещастя, горе», «турбота, клопіт», «кривда, зло», «труднощі, нестаток, злидні», «(важкі, обтяжливі обов'язки) тягар», «бідність, убогість», «у знач. виг. (вживається для вираження душевних

страждань, викликаних горем, лихом) біда, горе» [12, с. 142–143]. На сьогодні ж активно функціонують у мові тільки два значення: «нешаслива пригода, подія, що завдає кому-небудь страждання; нещастя, лихо», з приміткою *заст.* «провина, шкода» [13, с. 176]. Спостерігаємо зміну семантичної структури із семикомпонентної на двокомпонентну.

У семантичній структурі слова з часом може відбутися переінтеграція значень. Так, складний значеннєвий розвиток пройшла семантична структура іменника *гроза*, який у текстах XI–XIII ст. фігурував зі значеннями «ужась», «гроза» [14, стб. 595]. Прямим номінативним значенням цієї лексеми було значення «ужась». У XIV ст. досліджуваний субстантив функціонує вже зі значеннями «карність, суворість, дисципліна», у XV ст. – «страх, тривога, перестрах» [15, с. 610]. Як бачимо, у процесі розвитку семантичної структури слова *гроза* відбулися такі зміни: втрачено лексичне значення «гроза» – засвідчуємо спрощення; пряме номінативне значення «ужась», зазнавши певних змін («страх, тривога, перестрах»), перетворилося на похідне – відбулася переінтеграція; водночас розвинулося нове значення «карність, суворість, дисципліна», яке в результаті стало прямим номінативним, – спостерігаємо ускладнення структури. У XVI – п. пол. XVII за словом *гроза* зафіксовано значення «те саме, що загроза (гроженя)», «суворість; кара, мука» [16, с. 89–90]. Наведене свідчить про переінтеграцію значень: семантичне наповнення «суворість; кара, мука» втрачає статус прямого номінативного значення, а нове значення «те саме, що загроза (гроженя)» функціонує як основне. Звертаємо увагу, що протягом наступних століть семантична структура лексеми *гроза* знову зазнала змін. На сучасному етапі розвитку української мови іменник *гроза* вживається зі значеннями: «грим і блискавка з дощем або градом, що перев. супроводяться великим вітром», «бурхливі події, що відбуваються в суспільстві», «лихо, небезпека, катастрофа і т. ін., що загрожує кому-небудь», «те, що викликає, наводить страх, жах» [17, с. 173]. Така «складність семантичної

структури слова, – пояснює С. В. Семчинський, – не може бути його вадою у лексичній системі мови, бо різноманітні зв'язки роблять його більш стійким порівняно зі словами простої семантичної структури» [18, с. 123].

Отже, зміни в семантичній структурі лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини в українській мові XIV–XVI ст. відбувалися здебільшого за рахунок її розширення (ускладнення), появи нових значень, відтінків, периферійних сем. Найчастіше семантичний розвиток таких слів проходив шлях від конкретного значення до абстрактного за узагальненою схемою «конкретне, матеріальне» → «абстрактне, психічне». Емоційні значення з притаманним їм високим рівнем абстрактності виникали переважно завдяки метафоричним і метонімічним перенесенням. Семантичні структури окремих слів зазнали спрощення й переінтеграції значень.

Список літератури

1. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 236 с.
2. Огуй О. Д. Полісемія в синхронії, діяхронії та панхронії: системно-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові та мовах Європи / О. Д. Огуй. – Чернівці : Золоті литаври, 1998. – 370 с.
3. Абаев В. И. О подаче омонимов в словаре / В. И. Абаев // Вопросы языкознания. – 1957. – № 3. – С. 31–43.
4. Селігей П. О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові / П. О. Селігей // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 24–33.
5. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. I : А–Г. – 632 с.
6. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. II : Д–Копці. – 572 с.

7. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. V : Р–Т. – 704 с.
8. Етимологічний словник української мови. Зазнач. праця. – Т. I : А–Г. – 632 с.
9. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. IV : Н–П. – 656 с.
10. Гамаюнова Ю. И. Историко-этимологическое исследование названий эмоций в русском языке XI–XVII вв. (семантический и лингвокультурологический аспекты) : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Ю. И. Гамаюнова. – Барнаул, 2003. – 225 с.
11. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов: на матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів / С. В. Семчинський. – К. : Вища школа, 1974. – 256 с.
12. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича ; ред. Д. Гринчишин, Л. Полюга. – Львів, 1996. – Вип. 3 : Б–В. – 252 с.
13. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. I : А–В. – 799 с.
14. Срезневський И. И. Словарь древнерусского языка : в 3 т. – Репринтное изд. / И. И. Срезневський. – М. : Книга, 1989. – Т. I. – Ч. 1. : А–Д. – 808 с.
15. Історичний словник українського язика / за ред. проф. Є. Тимченка. – Х. ; К. : Держ. вид-во України, 1930. – Т. I : А–Ж. – Зошит 2 : Г–Ж. – Українська Радянська Енциклопедія, 1932. – 947 с.
16. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича ; ред. Д. Гринчишин, Л. Полюга. – Львів, 2000. – Вип. 7 : Г–Д. – 256 с.
17. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1971. – Т. II : Г–Ж. – 550 с.
18. Семчинський С. В. Зазнач. праця. – 256 с.